

मानसशास्त्र वर्तन आणि मानसिक प्रक्रियांवर होणारा परिणाम: एक अभ्यास

श्री कुलकर्णी अनंत वासुदेव

मानसशास्त्र विभाग उमा महाविद्यालय, पंढरपूर

ई-मेल : anantkulkarni111@gmail.com

सारांश

मानसशास्त्र हे वर्तन आणि मानसिक प्रक्रियांचा अभ्यास करणारे शास्त्र होय. यावरून आपण असे म्हणू शकतो कि, निरीक्षणात्मक वर्तन, आंतरिक विचार, भावना, आणि मानसिक प्रक्रियांचा अभ्यास करणे हा मानसशास्त्र विषयाचा हेतू बनला. आपण मानसशास्त्राच्या व्याख्येचे विश्लेषण करूया. वर्तन म्हणजे काहीही जे प्राण्याकडून घडते. मनुष्य प्राण्याबाबत कोणतीही कृती. कदाचित हास्य, आळस, अभ्यास करणे, बोलणे पळणे इत्यादी ज्यांचे निरीक्षण करणे, नोंद घेणे शक्य आहे. हे अंतर्गत संवेदनक्षम अनुभव आहेत ज्याद्वारे वर्तनाबाबतचे तर्क काढता येतात. जसे, वेदन, संवेदन, स्वप्न, विचार, श्रद्धा अथवा भाव या प्रकारच्या क्रिया ज्यांचा वर्तनावर परिमाण होत असतो. मानसशास्त्र म्हणजे फक्त प्रश्न विचारणे आणि उत्तरे मिळविणे नसून निष्कर्ष काढण्याचे शास्त्र आहे.

प्रस्तावना:-

जीवशास्त्र आणि तत्वज्ञान यातून मानसशास्त्र या विज्ञानाचा उगम झाला आहे. विल्हेल्म वूट हा तत्वज्ञ आणि मानसशास्त्रज्ञ होता, विल्यम जेम्स हा अमेरिकन तत्वज्ञ होता, फ्राईड हा वैद्यकीय व्यावसायिक होता, इव्हान पॅव्हलॉव हा शरीरशास्त्रज्ञ होता, त्याचप्रमाणे बालकांचे निरीक्षण करणारा तज्ज्ञ जीन पियाजे हा स्वीस जीवशास्त्रज्ञ होता, यांच्या योगदानातून मानसशास्त्राचा उगम झाला. मॉर्टन हंट (Morton Hunt) यांनी १९९३ साली वरील सर्वाना "मनाचा मॅगेलन" अशी उपाधी दिली. फर्डिनेंड मॅगेलन (१४८९- १५२१) या प्रसिद्ध पोर्तुगीज खलाशाने खूप काही ठिकाणे शोधून काढली, ज्या ठिकाणांबाबत त्याच्या युरोपियन सहकाऱ्यांना देखील माहित नव्हते. यासंशोधनांनी मानसशास्त्रात पथदर्शी काम केले. नवीन क्षेत्राची ओळख करून दिली तसेच नवीन मानसशास्त्रज्ञांना संशोधनाची वाट देखील करून दिली.

मॉर्टन हंट यांच्या कार्यातून बऱ्याच देशांमध्ये वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये मानसशास्त्र सुरु झाले. आजही विविध देशांत लोक, मानसशास्त्रज्ञ म्हणून कार्यरत आहेत. आज आंतरराष्ट्रीय मानसशास्त्र विज्ञानाची शाखा ७१ देशांमध्ये कार्यरत आहे. अल्बानिया ते झिम्बाब्वे राष्ट्रांमध्ये या शाखेचे सदस्य आहेत. चीन मध्ये, विद्यापीठ स्तरावरील पहिला मानसशास्त्र विषयाचा विभाग १९७८ साली स्थापन झाला आणि २००८ पर्यंत मानसशास्त्राचे २००० विभाग विद्यापीठ स्तरावर स्थापन झालेले आहेत. याशिवाय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील प्रकाशन, एकत्रित सभा, महाजाल (इंटरनेट) वरील सुविधा, विभिन्न देशांमधील समन्वयात्मक कार्य, यांमुळे मानसशास्त्र विषय झपाट्याने आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वाढत आहे. आज मानसशास्त्र विषय फक्त विविध ठिकाणी वाढत नाही तर त्यातील अभ्यासक्रमात नसपेशी पासून आंतरराष्ट्रीय संघर्षापर्यंत विषय हाताळले जात आहेत.

मानसशास्त्रज्ञांना सातत्याने एक मोठा प्रश्न पडत आहे, तो म्हणजे मानवी गुणविशेष हे जन्मजात असतात कि जीवनानुभवातून विकसित होतात. प्लेटो (इ. स. पूर्व ४२८-३४८) यांनी चारित्र्य, बुद्धिमत्ता आणि काही

वैशिष्ट्ये हि अनुवंशादद्वारा असतात असे प्रतिपादन केले. याऐवजी आपल्या मनातील प्रत्येक गोष्ट सभोवतालच्या जगातून आपल्या ज्ञानेन्द्रियांद्वारे आपल्या मनात येते असे ॲरिस्टॉटल (इ. स. पूर्व ३८४-३२२) यांनी प्रतिपादन केले. दुसऱ्या शब्दांत, मेंदूत साठलेली कोणतीही माहिती, संवेदना, भाव हे बाह्य जगाबाबत असलेल्या अनुभवावर अवलंबून असतात.

उद्देश:-

- सदरच्या संशोधन लेखांमध्ये मानसशास्त्राच्या विश्लेषण आधारे अभ्यास करणे
- मानसशास्त्राचा मानसिक प्रक्रियां अभ्यासणे

अभ्यास पद्धती:-

सदरच्या संशोधन लेखांमध्ये मानवी वर्तन मानसशास्त्र आणि मानसशास्त्राचा मानवी वर्तनावर होणारा परिणाम या विषयावर अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय स्वरूपाची माहिती गोळा करून त्या आधारित संशोधनपर लेख यार करण्यात आला आहे. यामध्ये ग्रंथालयातील वेगवेगळी पुस्तके प्रसिद्धी लेख इत्यादींचा आधार घेण्यात आला **मानसशास्त्रातील विश्लेषणाच्या तीन प्रमुख पातळ्या:**

आपण प्रत्येकजण एक गुंतागुंतीची व्यवस्था आहोत, जी मोठ्या सामाजिक व्यवस्थेचा भाग आहे. सूक्ष्म पातळीवर, आपण नससंस्था आणि शरीर अवयव यांसारख्या लहानलहान भागांनी बनलेलो आहोत. हे अवयव देखील लहान यंत्रणांनी जसे पेशी, रेणू आणि अणू यांनी बनलेले आहेत. या अनेक स्तरीय यंत्रणा विविध परस्पर पूरक विश्लेषणाच्या पातळ्या सुचवितात कारण प्रत्येक गोष्ट इतरही दुसऱ्या गोष्टीशी संबंधित आहे. या सर्व पातळ्यांना एकत्र ठेवल्यास जैवमनोसामाजिक दृष्टीकोन म्हटले जाते.

जैविक घटकामध्ये परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठीचे गुणधर्म निसर्गतःच निवडणे, परिस्थितीला प्रतिसाद देण्याकरिता जनुकीय रचना, मेंदू यंत्रणा आणि संप्रेरकांचा (हार्मोन्स) प्रभाव यांचा विचार होतो.

मानसशास्त्रीय घटकामध्ये शिकलेली भीती आणि अपेक्षा, भावनिक प्रतिक्रिया, बोधनिक प्रक्रिया आणि संवेदानिक स्पष्टीकरणे इत्यादींचा समावेश होतो. जैविक आणि मानसशास्त्रीय घटक या दोन गोष्टी वर्तन आणि मानसिक प्रक्रिया निर्माण करतात. या मानसशास्त्रीय घटक या दोन गोष्टी वर्तन आणि मानसिक प्रक्रिया निर्माण करतात. या मानसिक प्रक्रिया विविध सामाजिक सांस्कृतिक परिस्थितीमध्ये, जसे इतरांच्या उपस्थिती, कुटुंबियांच्या अपेक्षा, समाज आणि संस्कृती, मित्रांचा प्रभाव इतर समूह आणि प्रसार माध्यमांचा प्रभाव यातून व्यक्त होतात, या प्रत्येक स्तरावरील वर्तन मानवी वर्तनाचा दृष्टीकोन बहाल करतो. या तीनही पातळ्या त्या-त्या स्तरावर समजून घेतल्यास मानवी वर्तनाचे दृष्टीकोन लक्षात येतात यातील प्रत्येक पातळी वर्तन आणि मानसिक प्रक्रिया याची एक विलक्षण जाणीव करून देते. अजूनही यातील प्रत्येक पातळी स्वतःत अपूर्ण आहे. मानसशास्त्रज्ञ विविध दृष्टीकोन देतात आणि त्यातून विविध प्रश्न निर्माण करतात आणि प्रत्येक दृष्टीकोनात मर्यादा आहेत. उदा. आपण राम वाकडे प्रत्येक दृष्टीकोनातून कसे पाहतो.

मानसशास्त्राच्या उपशाखा :

काही मानसशास्त्रज्ञांनी मुलभूत प्रकारचे संशोधन करून त्यातून मानसशास्त्रीय ज्ञानसामग्रीची बांधणी केली आहे. उदा. जैविक मानसशास्त्रज्ञ मेंदू आणि मन यांच्यामधील संबंध विकसित करतील, वैकासिक मानसशास्त्रज्ञ विकासातील उदर ते थडगे या दरम्यानच्या वर्तन आणि क्षमता यांचा अभ्यास करतील, बोधनिक मानसशास्त्रज्ञ आपणाला गोष्टींचे संवेदन कसे होते आणि समस्या कशा पद्धतीने सोडवितो यांचा अभ्यास करतील, व्यक्तिमत्व मानसशास्त्रज्ञ सापेक्षतः स्थिर स्वरूपातील व्यक्तिमत्व गुणविशेष अभ्यासतील, सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ इतरांचा आपल्यावर पडणारा प्रभाव आणि इतरांवर आपला पडणारा प्रभाव याचा अभ्यास करतील, समुपदेशन मानसशास्त्रज्ञ

श्री कुलकर्णी अनंत वासुदेव

सेवार्थीला त्रासदायक असलेल्या विचार आणि भावना यांना काळजीपूर्वक ऐकून घेतील आणि सामाजिक-सांस्कृतिक मानसशास्त्रज्ञ विविध संस्कृतमधील मानवी मुल्ये आणि वर्तन यांमधील फरकांचा अभ्यास करतील.

काही मानसशास्त्रज्ञ मुलभूत संशोधनात कार्यमग्न आहेत. उपयोजित संशोधनात परिस्थितीजन्य समस्या हाताळल्या जातात जसे औद्योगिक मानसशास्त्रज्ञ कर्मचारी निवडणे किंवा प्रशिक्षण कार्यक्रम विकसित करणे इत्यादी कार्ये करतात. तथापि, मानसशास्त्र विषयाच्या सर्वच उपशाखांची उद्दिष्ट्ये सारखीच आहेत, ती म्हणजे मानवी वर्तन आणि त्यामागील मानसिकता यांना स्पष्ट करणे होय.

मानसशास्त्रातील विशिष्ट शाखा खालील प्रमाणे.

मानसशास्त्राच्या या शाखेत मेंदू कार्य आणि वर्तन यांमधील संबंध शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. भावना, विचार आणि वर्तन यांवर मेंदूचा कसा प्रभाव पडतो, मानव आणि प्राण्यांमधील नससंस्था आणि चेतापारेषक यांचा अभ्यास जैवमानसशास्त्रज्ञ करत असतात. चेताविज्ञान आणि मुलभूत मानसशास्त्र यांचा मिलाप म्हणजे जैविक मानसशास्त्र होय. मेंदूच्या विशिष्ट भागात झालेली इजा ही चेता-कार्य आणि वर्तन यांवर कशा पद्धतीने परिणाम करते याचाही अभ्यास या शाखेत केला जातो. तसेच औषधी आणि इतर अमली पदार्थ मेंदू आणि वर्तन यांवर कशा पद्धतीने परिणाम करतात याचा देखील अभ्यास या शाखेत केला जातो.

जीवनभरात मानवी क्षमता, वर्तन यात कसा बदल घडत जातो याचा अभ्यास या शाखेत केला जातो. जीवन कालखंडात वाढ, बदल आणि वर्तनातील स्थिरता यात कसा बदल घडतो याचा शास्त्रीय अभ्यास या शाखेत केला जातो. हा बदल शारीरिक, बोधनिक, व्यक्तिमत्व आणि सामाजिक विकास या दृष्टीने पाहिला जातो. अनुवंश आणि पर्यावरणाचा विकासावर होणारा परिणाम देखील या शाखेत अभ्यासला जातो उदा. वयानुरूप विकास, पर्यावरणानुरूप विकास इत्यादी होय.

आपण ज्ञान कसे संपादन करतो, विचार कसा करतो आणि समस्या कशा सोडवतो याचा अभ्यास या शाखेत केला जातो. अवधान, भाषा उपयोग, स्मृती, संवेदन, समस्या परिहार, सृजनशीलता आणि विचार करणे या मानसिक प्रक्रिया यात अभ्यासल्या जातात. बोधन हि संकल्पना मानसिक प्रक्रियांशी जोडली जाते. ज्ञान मिळविणे, आकलन करणे हे मानसिक प्रक्रियांमध्ये अपेक्षित आहे. विचार करणे, समजून घेणे, लक्षात ठेवणे, निर्णय घेणे आणि म सोडविणे असेही यात अभिप्रेत आहे. या सर्व मेंदूच्या उच्च स्तरावरील प्रक्रिया आहेत, ज्यात भाषा, कल्पना करणे, संवेदन आणि नियोजन देखील समाविष्ट आहे. या सर्वांचा अभ्यास या शाखेत केला जातो.

व्यक्तिमत्व मानसशास्त्रः-गुणविशेषांचा वर्तनावर होणारा परिणाम या शाखेत अभ्यासला जातो. व्यक्तिमत्वाचा अभ्यास आणि व्यक्ती भिन्नता यांचा अभ्यास व्यक्तिमत्व मानसशास्त्र या शाखेत केला जातो. मानसशास्त्रीय प्रभावांमुळे व्यक्ती भिन्नता कशा दिसून येतात याचा देखील शास्त्रीय अभ्यास या शाखेत केला जातो.

सामाजिक मानसशास्त्रः इतरांमुळे व्यक्ती वर्तन कसे प्रभावित होते याचा अभ्यास या शाखेत केला जातो. इतरांच्या वास्तविक काल्पनिक आणि अभिप्रेत उपस्थितीतून लोकांच्या विचार, भावना आणि वर्तनावर कसा प्रभाव पडतो याचा शास्त्रीय अभ्यास या शाखेत केला जातो.

सामाजिक-सांस्कृतिक मानसशास्त्रः बाह्य सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभावातून व्यक्ती वर्तनावर कसा प्रभाव पडतो याबाबत ही शाखा अभ्यास करते. वांशिकता, लिंग, लैंगिक दृष्टीकोन, धर्म, सामाजिक दर्जा, कुटुंब, परंपरा, संस्कृती, राष्ट्रीयत्व इत्यादी घटकांचा या शाखेत अभ्यास केला जातो.

औद्योगिक व संघटनात्मक मानसशास्त्रः कामाच्या ठिकाणी असलेले वर्तन आणि वर्तन बदल यांकरिता मानसशास्त्रीय तत्वांचे उपयोजन करणे, याचा अभ्यास या शाखेत केला जातो. कर्मचारी निवड, प्रशिक्षण कार्यक्रम, कार्य निर्वर्तन,

नेतृत्व, प्रेरणा आणि कार्य समाधान, तणाव कमी करणे, ग्राहक वर्तन, सांस्कृतिक भिन्नता, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान इत्यादी विषयांचा यात अभ्यास केला जातो. औद्योगिक संस्था आणि कारखाने येथील मनोधैर्य, उत्पाद वाढ याकरिता मानसशास्त्रीय संकल्पना आणि पद्धतींचा वापर तसेच उत्पादित वस्तूंचा आराखडा, यंत्रणा उपयोजन यावर या शाखेतून कार्य केले जाते.

अभियांत्रिकी मानसशास्त्र: मानवी वर्तन आणि क्षमता यांचे हे शास्त्र आहे. या शास्त्रात यंत्रणा आणि तंत्रज्ञान यांची आखणी करणे आणि उपयोजन करणे यावर कार्य केले जाते. मानसशास्त्रीय क्षमता आणि मर्यादा यांचा उपयोग करून उपकरणे आणि परिवेश यांच्याशी मानवी समायोजन यावर या क्षेत्रातून कार्य केले जाते. एकंदरीत यंत्रणेचे कार्य उंचावणे आणि सहजता आणणे हा प्रमुख उद्देश या शाखेचा आहे.

चिकित्सात्मक मानसशास्त्र:- बौद्धिक, भावनिक, जैविक, मानसशास्त्रीय, सामाजिक आणि वर्तन विसमायोजन, अक्षमता आणि अस्वास्थ्य यांना समजावून घेणे, त्यांचे विश्लेषण करणे, कथन करणे, त्यांना दूर करणे आणि प्रतिबंध करणे या प्रकारचा अभ्यास या शाखेत केला जातो. मोठ्या प्रमाणातील लोकसमूह, जीवनातील प्रत्येक अवस्था, विविध संस्कृती आणि प्रत्येक सामाजिक-सांस्कृतिक स्तरावर या शाखेचे उपयोजन दिसून येते. मानवी अनुकूलता, व्यक्तिगत प्रभाव आणि समाधान यांच्या वृद्धीकरिता या शाखेकडून प्रयत्न केले जातात.

मानसशास्त्र आणि सहाय्यभूत व्यवसाय: विवाह आनंदी कसा करता येईल, चिंता आणि नैराश्य मुक्त कसे राहता येईल, आणि मुलांचा निकोप विकास कसा करता येईल यासारखे दैनंदिन प्रश्न देखील मानसशास्त्र विषयातून हाताळले जातात.

समुपदेशन मानसशास्त्र: शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि वैवाहिक जीवनातील समस्यांशी कशा पद्धतीने जुळवून घेता येईल यासाठी समुपदेशन मानसशास्त्रज्ञ लोकांना मदत करतात. मानवी व्यक्तिगत आणि सामाजिक कार्ये सुधारणा करण्यासाठी देखील या शास्त्रातून मदत केली जाते. वैद्यकीय क्षेत्रापेक्षा कमी पण गंभीर स्वरूपाच्या समस्या समुपदेशन मानसशास्त्रज्ञ सोडविण्याचा प्रयत्न करतात.

मनोचिकित्सा / मानसोपचार: मनोचिकित्सक / मानसोपचार तज्ञ हे वैद्यकीय व्यावसायिक असतात, ते नैराश्य, चिंता विकृती यांसारख्या अनेक मानसिक आजारांवर औषधे देऊन उपचार करतात.

सकारात्मक मानसशास्त्र: मानवी बलस्थाने आणि क्षमता यावर आपले संशोधन केंद्रित केले. सकारात्मक भावना, सकारात्मक चारित्र्यात्मक गुणविशेष आणित्याकरिता प्रयत्नशील संस्था यांच्या विकासावर सकारात्मक मानसशास्त्रातून भर देण्यात येतो. मानसशास्त्राने चांगले जीवन, अर्थपूर्ण जीवन जगण्याकरिता सहाय्य करणे, यावर लक्ष दिले पाहिजे सकारात्मक मानसशास्त्र हे मानवी जीवनाच्या धनात्मक घटकांवर लक्ष देणारे शास्त्र आहे, आनंद, आशावाद, सामाजिक दृष्ट्या जोडले जाणे, विकसित होणे यावर हे शास्त्र अधिक लक्ष देते. लोकांना अर्थपूर्ण आणि परिपूर्ण जीवन हवे असते. स्वतःत चांगले असेल त्याची वृद्धी, प्रेम, कार्य आणि खेळ यांना रुजविणे ही मानवी इच्छा असते, असे या शास्त्रातून मानले जाते.

समूह मानसशास्त्र: सर्वाकरिता आरोग्यदायी असे सामाजिक आणि भौतिक वातावरण समूह मानसशास्त्रज्ञ विकसित करत असतात. उदा. शाळेत गुंडगिरी समस्या असेल तर ते बदण्याचा प्रयत्न करतील काही मानसशास्त्रज्ञ विद्यार्थ्यांना ते प्राथमिक मधून माध्यमिक शाळेत जाताना येणाऱ्या तणावाशी जुळवून (साधक वर्तन) घेण्याकरिता प्रशिक्षण देतील. शाळा आणि सभोवतालचे वातावरण याठिकाणी छळ यांसारख्या प्रकारांना बढावा कसा मिळतो आणि त्याचे प्रतिबंधन याचा देखील समूह मानसशास्त्रज्ञ अभ्यास करतात.

न्याय सहाय्यक मानसशास्त्र: गुन्हेगाराच्या न्यायनिवाडा प्रक्रियेत मानसशास्त्राची तत्वे आणि पद्धतींचा उपयोग करण्याचे कार्य न्याय सहाय्यक मानसशास्त्रज्ञ करत असतात. साक्षीदाराची विश्वासाहता, बचाव पक्षाची मनःस्थिती आणि भविष्यातील धोके यांचे परिक्षण देखील ते करतात न्याय सहाय्यक मानसशास्त्रज्ञ आरोपीची गुन्हा करत असताना मानसिकता काय होती? याचा मानसशास्त्रीय अभ्यास करत असतात. या अभ्यासाचा उपयोग गुन्हेगारी संबंधित न्याय प्रक्रियेत केला जातो. सद्सद विवेक बुद्धीचे परीक्षण करणे, साक्ष देताना योग्यता मापन, गुन्हा पुन्हा घडण्याचा धोका, साक्षीदाराची विश्वासाहता, मालमत्तेची नासधूस आणि फसवणुकीचे परीक्षण, तसेच घटस्फोट सारख्या प्रकरणात मुलाचा ताबा घेणे बाबत परीक्षण करणे, कोर्टात साक्ष देण्याची तयारी आणि साक्ष देणे, विविध मार्गांनी प्राप्त झालेल्या माहितीतील पडताळा आणि सारखेपणा पाहणे, मानसिक आजार आणि गुन्हेगारीचे मानसशास्त्र विषयी पोलिसांना सल्ला देणे, कोर्ट यंत्रणेसमोर येत असलेल्या मानसिक आरोग्य संबंधित प्रकरणात वकिलांशी चर्चा करणे, धोकादायक परिस्थितीत किंवा आघातातून बचावलेल्या लोकांसाठी सुधारणा कार्यक्रम इत्यादी उपक्रम हे तज्ज्ञ करत असतात.

निष्कर्ष:-

थोडक्यात, मानसशास्त्र हा अनेक शाखांशी संबंधित असणारा विषय आहे. मानसशास्त्रज्ञ वैद्यकीय शिक्षण संस्था, कायदा महाविद्यालये, धर्मशास्त्राचे शिक्षण देणाऱ्या सेमिनरी या ठिकाणी शिकविण्याचे काम करतात. ते रुग्णालये, कारखाने आणि कॉर्पोरेट कार्यालयांत देखील काम करतात. ऐतिहासिक पत्रांचे मानसशास्त्रीय विश्लेषण, आणि भाषेचा मनो-भाषिक अभ्यास या सारख्या अंतरविद्याशाखीय विषयांचा अभ्यासही ते करतात.

संदर्भ:-

1. Akhilananda, S. (1948). *Hindu psychology: It's meaning for the West*. London, UK: George Routledge & Sons.
2. Misra, G., & Mohanty, A. (2000). *Perspectives on indigenous psychology*. New Delhi, India: Concept Publishing Company.
3. Sinha, J. (1958). *Indian psychology, Vol.1: Cognition*. New Delhi, India: Motilal Banarasisdass.
4. Misra G., Paranjpe A.C. (2012) Psychology in Modern India. In: Rieber R.W. (eds) Encyclopedia of the History of Psychological Theories. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0463-8_422